

Dekoracje architektoniczne z okresu PRL-u na Rynku Kościuszki w Białymstoku¹

modus

prace z historii sztuki
art history journal
xxi, 2021

For English – see p. 191

GABRIELA CITKO

Choć dekoracje architektoniczne na Rynku Kościuszki w Białymstoku silnie wpisały się w tkankę miejskiej zabudowy i mają swoje miejsce w pamięci mieszkańców, nie doczekały się dotychczas szczegółowego opracowania. Dlatego też głównym celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie tego zespołu i uchwycenie jego wątków tematycznych i stylistycznych. Szczególnie istotną część rozważań stanowi próba umieszczenia omawianych dekoracji w kontekście podobnych zespołów, które w ramach powojennej odbudowy powstały w historycznych przestrzeniach takich miast jak Gdańsk, Warszawa, Lublin, Poznań i Olsztyn.

Obszar dzisiejszego Rynku Kościuszki od początku istnienia miasta spełniał ważne funkcje – w tym miejscu krzyżowały się lokalne trakty komunikacyjne². W ramach osiemnastowiecznej przebudowy reprezentacyjno-handlowemu placowi nadano trójkątny kształt, zbliżony do współczesnego, a na środku tej przestrzeni ulokowano budynek handlowy³. W XIX wieku barokową zabudowę zastąpiły kamienice czynszowe⁴. Podczas drugiej wojny światowej doszło do poważnych zniszczeń: w roku 1940 rozebrano budynek centralny⁵, a w 1944 wysadzono w powietrze zabudowę w pierzejach⁶. Po wojnie zapadła decyzja o odtworzeniu wcześniejszego układu urbanistycznego, przebito jedynie pierzeję południową w celu połączenia ulic Legionowej i Sienkiewicza⁷. Zrekonstruowane zostały również Dom Sióstr Szarytek, tak zwana Zbrojownia, budynek kamienicy

1 Niniejszy artykuł jest skróconą i przeredagowaną wersją pracy licencjackiej obronionej w Instytucie Historii Sztuki UJ pod kierunkiem prof. dr hab. Wojciecha Bałusa w roku 2017.

2 A. Oleksicki, *Rynek w Białymstoku – przeszłość i czasy obecne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 3, 1997, s. 19.

3 Ibidem, s. 24.

4 Ibidem, s. 30.

5 Ibidem.

6 Ibidem, s. 31.

7 Historia powojennej odbudowy została opisana przez Sebastiana Wichra (*Życie architektury. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego [1904–1979]*, Białystok 2009).

mieszczańskiej z XVIII wieku oraz tak zwany ratusz w centrum placu⁸. Reszcie wzniesionej wówczas zabudowy nadano proste formy, częściowo modernistyczne, częściowo zaś historyzujące. W latach siedemdziesiątych XX wieku elewacje kilkunastu budynków znajdujących się w północnej, zachodniej i południowej pierzei Rynku Kościuszki zostały ozdobione sgraffitami, polichromiami i mozaikami o różnorodnej tematyce i formie, zaprojektowanymi i wykonanymi przez grupę białostockich artystów-plastyków. Dekoracje te doskonale wpisały się w kontekst zarówno modernistycznej, jak i socrealistycznej zabudowy Rynku. Jednakże przez kilkadziesiąt lat niektóre z nich uległy częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu, a niekiedy zatarta została także oryginalna kolorystyka⁹. Dopiero w roku 2008 zespół wpisano do rejestru zabytków¹⁰.

Dotychczas jako datę powstania omawianych dekoracji przyjmowano w literaturze przedmiotu rok 1973, w którym to w Białymstoku odbyły się Dożynki Centralne. Informacja ta została podana przez autorki kart inwentarzowych Joannę Kotyńską Stetkiewicz i Barbarę Cichońską¹¹, a następnie powtórzona przez twórców przewodnika *Ładniej? PRL w przestrzeni miasta. Białostocka architektura z lat 1945–1989*¹², autorów *Katalogu Zabytków Sztuki*¹³ oraz Jakuba Lewickiego¹⁴. Odmienne zdanie przedstawiła Marta Pietruszko¹⁵, która jedynie dekorację przy Rynku Kościuszki 7 zadatowała na rok 1973, pozostałe natomiast na 1974 (kamienice przy Rynku Kościuszki 5A, 13 i 17 oraz przy ul. Suraskiej 2), a nawet na 1975 (kamienica przy Lipowej 1). Autorka zaznaczyła przy tym, że nie udało się ustalić dokładnej daty powstania dekoracji przy Rynku Kościuszki 3. Pietruszko za podstawę swojego datowania przyjęła fotografie archiwalne autorstwa Romana Sieńki oraz relacje twórców dekoracji.

- 8 Budynek potocznie nazywany jest ratuszem, jednakże nigdy nie pełnił funkcji administracyjnych, a jedynie handlowe.
- 9 Zniszczona została dekoracja na jednej z fasad Rynku Kościuszki 17. Oglądając archiwalne fotografie Rynku Kościuszki, można dostrzec, że kolorystyka fasad przy Rynku Kościuszki 13 była bardziej kontrastowa, jednakże brak dobrej jakości materiałów fotograficznych nie pozwala na wyciąganie na tej podstawie daleko idących wniosków.
- 10 Informacja pochodzi z kart inwentarzowych dekoracji; zob. niżej przyp. 11.
- 11 Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku (dalej: WUOZ-B), B. Cichońska, Karta inwentarzowa: Mozaika – Biesiady przy stole, 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffito – 4 medaliony na tle litery „A”, 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffito – Monety Polskie, 2007; J. Kotyńska-Stetkiewicz, Karta inwentarzowa: Polichromia – Nadanie Białemustokowi praw miejskich magdeburskich w 1749 roku, 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffita – dekoracje geometryczno-figuralne (z motywem postaci konia), 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffita – dekoracje geometryczno-figuralne (z przedstawieniami prac w polu), 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffita – dekoracje geometryczno-figuralne (z przedstawieniami zawodów), 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffito – kompozycje geometryczno-figuralne. Ubrojeni wojowie, 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffito – kompozycje geometryczno-figuralne. Głowy z profilu w epokowych nakryciach, 2007; eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffito – Herby, 2007.
- 12 *Ładniej? PRL w przestrzeni miasta, Białostocka architektura lat 1945–1989*, red. K. Niziołek, R. Poczykowski, Białystok 2009, s. 23.
- 13 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, red. M. Kałamajska-Saed, s. n., t. 12: *Województwo Podlaskie (Białostockie)*, red. A. Oleńska, M. Zgliński, z. 2: *Miasto Białystok*, Warszawa 2015, s. 9–12.
- 14 J. Lewicki, *O nowy wygląd miasta odbudowanego – rola nowych dekoracji fasad w kreacji wartości miast odbudowanych po 1945 r. Kreacja i konserwacja. Materiały Krajowej Konferencji z okazji 35-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę światowego dziedzictwa UNESCO Warszawa, 24–25.09.2015r.*, red. A. Jagiellak, P. Świątek, Warszawa 2015, s. 225.
- 15 M. Pietruszko, *Artystyczne drapanie – szlakiem białostockich sgraffit*, „Ananke”, 1–4 (90–93), 2018, s. 64–77.

Mimo że w świetle najnowszych ustaleń prace dekoratorskie rozłożone były na kilka lat, Dożynki Centralne należy uznać za wydarzenie inauguracyjne całej akcji. Wskazywałyby na to wzmianki w dokumentach związanych z procesem przygotowań miasta do uroczystości. We *Wstępnym projekcie zagospodarowania plastycznego miasta Białegostoku na uroczystości dożynek*, opatrzonym datą 15 grudnia 1972 roku, w punkcie drugim jest mowa o uporządkowaniu pod względem estetycznym głównych tras i miejsc imprezy dekoracjami o charakterze trwałym poprzez „ozdobienie szczególnych miejsc o znaczeniu urbanistycznym takimi technikami jak mozaika, sgraffito «al fresco», malarstwo ścienne, płaskorzeźba w dowolnej interpretacji artystycznej»¹⁶. Natomiast w opisie *Koncepcji dekoracji wyodrębniających się punktów miasta, takich jak ronda i place, dekoracją okolicznościową związaną z imprezą dożynkową organizowaną w Białymstoku* autorstwa Zygmunta Ciesielskiego i Jerzego Zinkowa podkreślono, że: „Rynek Kościuszki, jako położony w centrum miasta, a z racji na swe położenie i związaną z nim tradycję, zasługujący na szczególne zainteresowanie przyjezdnych poza terenem uroczystości dożynkowych i Wystawy Rolniczej, proponujemy potraktować w sposób szczególnie bogaty”¹⁷.

Postępy w przygotowaniach miasta do uroczystości relacjonowała prasa codzienna. W sierpniu 1973 roku w „Gazecie Białostockiej” ukazała się seria artykułów na ten temat, w których zamieszczono między innymi zdjęcia dokumentujące prace przy sgrafficie z monetami przy Rynku Kościuszki¹⁸ czy gotowe już sgraffito przy Alei 1 Maja 32 (obecnie Józefa Piłsudskiego), przedstawione jako udana realizacja w ramach dożynkowej akcji dekoratorskiej¹⁹. Ponadto podkreślono, że do prac plastycznych zostali zatrudnieni plastycy nie tylko z Białegostoku, ale też z Warszawy, a także pięciu studentów uczelni artystycznych²⁰.

Omawiane dekoracje znajdują się na ścianach budynków w północnej, zachodniej i południowej pierzei Rynku Kościuszki, pod adresami Rynek Kościuszki 3, 5A, 7, 13, 17, Suraska 2 oraz Lipowa 1. Zostały zaprojektowane przez grupę białostockich artystów-plastyków, do której należeli: Dorota i Jerzy Łabanowscy, Stefan Rybi, Albin Sokołowski, Wiesław Jurkowski, Krzysztof Tur i Wiktoria Tołłoczko-Tur. Wykonano je w technice sgraffita, mozaiki oraz malarstwa ściennego.

Budynek przy Rynku Kościuszki 7 (il. 1, 2), ulokowany w pierzei północnej, został wzniesiony w połowie lat pięćdziesiątych według projektu Jana Krutula²¹. Stefan Rybi i Albin Sokołowski w roku 1973 udekorowali elewacje frontową i boczną dwubarwnymi sgraffitami wykonanymi w tynku wapienno-cementowym z dodatkiem pigmentów²². Znajdują się one na wysokości pierwszej i drugiej kondygnacji, w przestrzeniach pomiędzy lizenami dzielącymi elewację, a także w środkowej, wyższej części budynku. Swoją formą naśladują ścięte i zaokrąglone na końcach płyciny oraz obramienia okien. W przestrzeniach pomiędzy odpowiadającymi

16 Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4/152/0/6/1366, Konkursy, obchody, rocznice, festiwale, wystawy, pokazy.

17 APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, sygn. 4/1070/0/11/1322, Materiały dotyczące przebiegu i przygotowań Centralnych Dożynek w Białymstoku.

18 p, *Dożynki już za 10 dni! Tempo! Tempo!*, „Gazeta Białostocka”, nr 231, 23 sierpnia 1973, s. 4.

19 p, *To nam się podoba*, „Gazeta Białostocka”, nr 238, 30 sierpnia 1973, s. 4.

20 p, *Białystok szykuje się na przyjęcie dożynkowych gości*, „Gazeta Białostocka”, nr 239, 31 sierpnia 1973, s. 1.

21 *Katalog Zabytków Sztuki*, s. 9.

22 WUOZ-B, B. Cichońska, Karta inwentarzowa: Sgraffito – Monety Polskie.

1

2

1. Budynek przy Rynku
Kościuszki 7. Fot. Gabriela
Citko

2. Budynek przy Rynku
Kościuszki 7, detal. Fot. Ga-
briela Citko

sobie oknami poszczególnych kondygnacji umieszczono także prostokątne plakietki, a w nich medaliony z przedstawieniami monet z różnych okresów historycznych w porządku chronologicznym²³. Na elewacji bocznej znajdują się wyobrażenia awersów monet piastowskich: denara Mieszka I, denarów Bolesława Chrobrego, brakteatu Bolesława Krzywoustego, brakteatu Bolesława Wstydliviego, dukata Władysława Łokietka i denara koronnego Władysława Jagiełły. Na elewacji frontowej umieszczono przedstawienia grosza krakowskiego Kazimierza Wielkiego, półgrosza litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, dukata koronnego Zygmunta I Starego, trojaków koronnego i litewskiego Zygmunta III, czworaka litewskiego Zygmunta Augusta, półkopka litewskiego Zygmunta Augusta, talara koronnego Stefana Batorego, nierozpoznanej monety z insygniami królewskimi, szóstaka koronnego Jana III i grosza koronnego Stanisława Augusta²⁴. Forma tych wyobrażeń z jednej strony nawiązuje do historii, z drugiej zaś podkreśla wertykalne podziały budynku, natomiast tematyka sygnalizuje funkcję gmachu, który mieści siedzibę banku.

Pierzeja zachodnia ma kształt łuku i składa się z pięciu kamienic pod adresami Lipowa 1, Rynek Kościuszki 17 oraz Suraska 2. Budynki te zostały wzniesione w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku według projektu Stanisława Bukowskiego²⁵.

Dekoracja sgraffitowa i polichromia elewacji kamienicy przy Lipowej 1 (il. 3, 4) zostały wykonane w roku 1975 przez Krzysztofa Tura i Wiktorię Tołłoczko-Tur według projektu tego pierwszego²⁶. Fasadę ciągnącą się w głąb ulicy Lipowej pokrywa sgraffito złożone ze scen figuralnych związanych z tematyką astrologiczną, które wyznaczają

3. Budynek przy ul. Lipowej 1. Fot. Gabriela Citko

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ *Katalog Zabytków Sztuki*, s. 11.

²⁶ M. Pietruszko, *Artystyczne Drapanie*, s. 70.

4. Budynek przy ul. Lipowej 1, detal. Fot. Gabriela Citko

pionowe podziały elewacji, oraz kompozycji abstrakcyjnych z dwubarwnych trójkątów pomiędzy otworami okiennymi pierwszego i drugiego piętra. W scenach figuralnych ukazano motywy zaczerpnięte ze świata natury oraz symbole znaków zodiaku opatrzone podpisami w języku łacińskim. Od strony zachodniej w kierunku Rynku przedstawione zostały kolejno: kompozycja z ptakami (na ścianie szczytowej od strony północnej); Skorpion i Strzelec; Waga i drzewo z owocami; Panna oraz instrumenty muzyczne (gitarę i lutnię); Rak, Lew, a pod tym ostatnim Słońce; Byk i Bliźnięta; kompozycja z drzewem, kwiatami i ptakiem; Baran, powyżej którego znajduje się wyobrażenie drzewa, a poniżej motyw liściasty; Ryby i płynący statek; Koziorożec i Wodnik. Forma dekoracji jest uproszczona i zgeometryzowana, a linearne, wyraźnie oddzielone od siebie kształty budzą skojarzenia z odbitkami graficznymi.

Pod tym samym adresem, na narożnym budynku (il. 5), w którym znajdował się sklep Ratuszowy, umieszczona została jeszcze jedna dekoracja, również wykonana przez Krzysztofa Tura i Wiktorię Tołłoczko-Tur między rokiem 1974 a 1975²⁷. Została umiejscowiona w płycinach pomiędzy lizenami wyznaczającymi podziały elewacji i składa się z wici roślinnych oraz usytuowanych pomiędzy oknami pierwszego i drugiego piętra plaket z przedstawieniami zwierząt. Na plaketach od strony ulicy Lipowej ukazano stylizowane ptaki w otoczeniu roślin, nadając im dekoracyjną formę za pomocą miękkich, finezyjnie zawijających się linii. Na grupę od strony Rynku składają się natomiast bardziej uproszczone wyobrażenia żubra, jelenia, dzika i łosia, ujęte na abstrakcyjnym, geometrycznym tle.

Trzy kamienice pod wspólnym adresem Rynek Kościuszki 17 zostały udekorowane w roku 1974 roku przez Dorotę i Jerzego Łabanowskich²⁸. Dekoracja pierwszego budynku od strony północnej nie zachowała się²⁹, jednak na dostępnej dokumentacji fotograficznej można zauważyć przedstawienia figuralne pomiędzy oknami oraz

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 69.

²⁹ Obecnie w tym miejscu znajduje się nowa dekoracja, która nawiązuje do tej z czasów PRL-u.

5

6

szeroki pas ze zwiokrotnionym motywem trzech połączonych liter „X” w zróżnicowanych wariantach kolorystycznych i datą „1974”³⁰. Ten pierwszy element dekoracji zinterpretowano jako liczbę 30 w zapisie rzymskim, uznając jego zastosowanie w połączeniu z datą roczną za formę upamiętnienia obchodzonego wówczas trzydziestolecia PRL-u³¹.

Środkową kamienicę (il. 6), w której od końca lat pięćdziesiątych XX wieku mieściła się księgarnia Antykwariat³², zdobi pokrywające całą elewację sgraffito złożone z zaoblonych, kwadratowych pól z przedstawieniami litery „A” w różnych wariantach typograficznych używanych od czasów najdawniejszych do współczesności. Ponadto, pomiędzy otworami okiennymi umieszczono także cztery medaliony

5. Budynek przy ul. Lipowej 1, widok od strony Rynku Kościuszki. Fot. Gabriela Citko

6. Budynek przy Rynku Kościuszki 17, część środkowa. Fot. Gabriela Citko

30 M. Pietruszko, *Artystyczne drapanie*, s. 69.

31 Ibidem.

32 WUOZ-B, B. Cichońska, Karta inwentarzowa: Sgraffito – 4 medaliony na tle litery „A”.

7. Budynek przy Rynku Kościuszki 17, część południowa. Fot. Gabriela Citko

8. Budynek przy Rynku Kościuszki 17, część południowa, detal. Fot. Gabriela Citko

z popiersiami *en face*: Anny z Sapiehów Jabłonowskiej (1728–1800), Adriana Krzyżanowskiego (1788–1825), Krystyna Szyrmy Lacha (1790–1866) i Antoniego Wagi (1799–1890). Postaci przedstawiono w sposób realistyczny, oddający ducha epoki, w której żyły, w strojach odpowiadających panującej wówczas modzie.

Trzecią kamienicę – pod numerem 17 (il. 7, 8) – w której zlokalizowana była kawiarnia Chwileczka³³, zdobią cztery mozaiki ukazujące biesiady przy stole. Przedstawienia te umieszczono pomiędzy oknami drugiej i trzeciej kondygnacji. Każda z mozaik w sposób uproszczony wyobraża grupę pijących lub jedzących postaci zasiadających dookoła suto zastawionego stołu. Na kompozycję poszczególnych scen składają się płaskie kształty obwiedzione konturem, a gama kolorystyczna jest zawężona.

Zachodnią pierzeję Rynku zamyka od strony południowej kamienica pod adresem Suraska 2 (il. 9), na której elewacjach Sławomir Chudzik w roku 1974

³³ WUOZ-B, B. Cichońska, Karta inwentarzowa: Mozaika – Biesiady przy stole.

zrealizował dekorację sgraffitową³⁴. Na ścianie od strony Rynku Kościuszki, pomiędzy lizenami wyznaczającymi podziały elewacji, znajdują się dekoracyjne wicie roślinne tworzące obramowania otworów okiennych pierwszego i drugiego piętra. Wicie o analogicznej formie, choć tym razem ulokowane pomiędzy oknami, widoczne są także od strony ulicy Suraskiej. Towarzyszą im dwie prostokątne plakietki przedstawiające pracę na roli i pejzaż wiejski. W pustej, narożnej przestrzeni znajduje się dodatkowo okazałe profilowe popiersie Jana Krzysztofa Kluka w okrągłym kartuszu z ornamentycznym obramowaniem. Ozdobne formy zarówno girland roślinnych, jak i obramowania portretu nawiązują do form historycznych. Natomiast sceny o tematyce wiejskiej można powiązać formalnie ze sztuką ludową i ludowymi wycinankami.

9. Budynek przy ul. Suraskiej 2. Fot. Gabriela Citko

W południowej pierzei Rynku Kościuszki udekorowane zostały jedynie trzy kamienice o wspólnym adresie Rynek Kościuszki 13. Ich dwubarwna dekoracja sgraffitowa została zaprojektowana i wykonana przez Wiesława Jurkowskiego³⁵ w roku 1974³⁶. Także i tutaj umieszczono ją pomiędzy lizenami dzielącymi elewację – otwory okienne pierwszego i drugiego piętra zyskały ramy utworzone z różnych figur geometrycznych, a w przestrzeniach między odpowiadającymi sobie oknami obu kondygnacji wykonano plakietki z wpisanymi w nie owalnymi, a w środkowym budynku okrągłymi polami, zawierającymi przedstawienia figuralne. Te ostatnie, na pierwszej kamienicy od strony zachodniej (il. 10), obejmują rozmaite sceny rodzajowe: parę żniwiarzy ze snopkami w dłoniach, myśliwego z łukiem mierzącego do zająca, sadownika zbierającego owoce do kosza, rybaka z sieciami oraz pszczelarza przy ulach, z których wylatują owady. W analogicznych polach w następnej kamienicy (il. 11, 12) zostały przedstawione sylwetki koni w nienaturalnych, stylizowanych pozach. Płyciny na

³⁴ *Katalog Zabytków Sztuki*, s. 11.

³⁵ WUOZ-B, J. Kotyńska Stetkiewicz, Karta inwentarzowa: Sgraffita – dekoracje geometryczno-figuralne (z motywem postaci konia); eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffita – dekoracje geometryczno-figuralne (z przedstawieniami prac wiejskich); eadem, Karta inwentarzowa: Sgraffita – dekoracje geometryczno-figuralne (z przedstawieniami zawodów).

³⁶ M. Pietruszko, *Artystyczne drapanie*, s. 68.

10. Budynek przy Rynku Kościuszki 13, część zachodnia. Fot. Gabriela Citko

11. Budynek przy Rynku Kościuszki 13, część środkowa. Fot. Gabriela Citko

elewacji ostatniego budynku (il. 13) zdobią wyobrażenia reprezentantów różnych zawodów: tkaczki, kowala, drwali, garncarza, rolnika. Zarówno schematyczne, uproszczone sceny figuralne, jak i rytmiczne, geometryczne obramowanie można powiązać ze sztuką ludową. Nowocześniejsze formy nadano sylwetkom koni – ekspresyjnym, zdeformowanym, przedstawionym w sposób ocierający się o abstrakcję.

Dekoracja kamienicy przy Rynku Kościuszki 5A (il. 14, 15) znajduje się na elewacjach od strony ulicy Sienkiewicza oraz samego Rynku i została wykonana przez Stefana Rybiego w roku 1974³⁷. Na tej pierwszej przedstawiono dwie grupy postaci, pomiędzy którymi został umieszczony rozwinięty zwój z maszkaronem pośrodku dolnej krawędzi. Na tym stylizowanym arkuszu widnieje napis NADANIE PRAW MIEJSKICH A.D. 1749, upamiętniający moment przyjęcia przez Białystok prawa magdeburskiego.

³⁷ Ibidem, s. 67.

Postaci mają na sobie historyczne kostiumy o uproszczonych formach. Proporcje ciała są zaburzone, a całość przedstawienia potraktowana schematycznie. Mężczyzn ukazano w kontuszach i żupanach. Jeden z wyobrażonych szlachciców trzyma w rękach buławę i zwój, inny opiera rękę o szablę. Wśród przedstawionych postaci znajdują się również duchowny, kobieta w błękitnej sukni obszytej gronostajem oraz dama w czerwonej sukni. Dekoracja elewacji od strony Rynku jest znacznie bardziej podporządkowana architekturze. Składają się na nią wyróżnione kolorem tynku i naśladowujące płyciny pionowe pasy wokół okien pierwszej i drugiej kondygnacji. W ramach tego pasowego układu dekoracji, pod oknami parteru oraz pomiędzy otworami okiennymi obu kondygnacji wydzielono prostokątne pola o wklęsłych narożnikach. W tych usytuowanych niżej umieszczono maszkarony, w górnych natomiast kartusze herbowe, na których widnieją dziewięć herbów: podtrzymywany przez dwie postacie, pochodzący z odcisku pieczęci miejskiej z pierwszej połowy XVII wieku Ogończyk

12. Budynek przy Rynku Kościuszki 13, część środkowa, detal. Fot. Gabriela Citko

13. Budynek przy Rynku Kościuszki 13, część wschodnia. Fot. Gabriela Citko

14. Budynek przy Rynku Kościuszki 5A. Fot. Gabriela Citko

15. Budynek przy Rynku Kościuszki 5A, widok od strony ul. Sienkiewicza. Fot. Gabriela Citko

16. Budynek przy Rynku Kościuszki 3. Fot. Gabriela Citko

Piotra Wiesiołowskiego – z orłem w polu i zwieńczony koroną, Łabędź Jakuba Raczki Tabutowicza, Trzy Orły Czarneckich, Gryf Branickich, Ciołek Poniatowskich, Gryf z inicjałami Jana Klemensa Branickiego, a także herby Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miasta Białegostoku³⁸.

Dom na Rynku Kościuszki 3 (il. 16, 17) powstał w latach sześćdziesiątych XX wieku³⁹. Sgraffita o tematyce wojskowej na elewacji frontowej od Rynku Kościuszki i bocznej od strony wschodniej zaprojektowali i wykonali Dorota i Jerzy Łabanowscy⁴⁰. Na elewacji bocznej mieści się trójwarstwowe, trójbarwne sgraffito⁴¹, na którym w pięciu strefach, obramionych geometryczną, składającą się z prostokątów bordiurą, przedstawiono wyobrażenia polskiej konnicy i piechoty z różnych okresów historycznych, którym towarzyszą dwa kartusze z Orłem Białym. Na elewacji frontowej budynku, w pionowych pasach pomiędzy otworami okiennymi umieszczono wzory geometryczne złożone z nakładających się na siebie różnobarwnych prostokątów. Natomiast w polach pomiędzy oknami pierwszej, drugiej i trzeciej kondygnacji znajdują się otoczone składającą się z prostokątów bordiurą medaliony z profilowymi przedstawieniami głów w wojskowych nakryciach z różnych epok historycznych, w tym w hełmie piastowskim, saladzie, przyłbicach z XIV–XVI wieku, nakryciach głowy żołnierza napoleońskiego, kanoniera artylerii, muszkietera z pierwszej połowy XVII wieku oraz kosyniera, a także w rogatywce i hełmie z czasów drugiej wojny światowej⁴². Choć tematyka tej dekoracji jest silnie związana z historią, styl został mocno uproszczony.

Najważniejszą grupę przedstawień na Rynku Kościuszki tworzą te odnoszące się do dziejów miasta bądź całego Podlasia. Historia reprezentowana jest w nich przez sceny wprost nawiązujące do wydarzeń istotnych dla Białegostoku, takich jak

38 WUOZ-B, J. Kotyńska Stetkiewicz, Karta inwentarzowa: Sgraffito – Herby.

39 *Katalog Zabytków Sztuki*, s. 10.

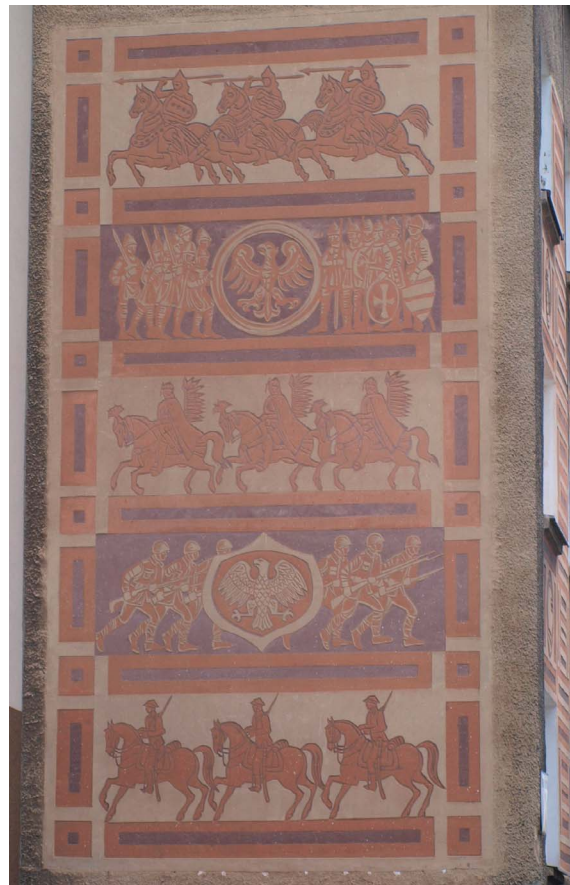
40 Ibidem.

41 Ibidem.

42 Ibidem.

nadanie praw miejskich, a także przez portrety postaci zasłużonych dla regionu i motywy heraldyczne. Zainteresowanie lokalną historią widać w okresie powstania dekoracji także w regionalnej prasie, szczególnie w wydawanym od roku 1965 miesięczniku kulturalnym „Kontrasty”, w którym w roku 1970 jako ilustracje do artykułu zatytułowanego *Herb z wyboru* zaprezentowano przedstawienia tych samych herbów, którymi kilka lat później ozdobiono kamienicę przy Rynku Kościuszki⁴³. W roku 1972 w czasopiśmie tym przybliżono także sylwetki Adriana Krzyżanowskiego⁴⁴ i Krystyna Szyrmy Lacha⁴⁵, podkreślając ich zasługi w rozpowszechnianiu wiedzy i popularyzacji kultury polskiej, a także ich związek z ludnością wiejską, choć w przypadku każdej z dwóch wspomnianych postaci miał on inny charakter – Krzyżanowski był zaangażowanym społecznikiem, a Szyrma Lach sam uzyskał awans społeczny. Sportretowany został wreszcie także Jan Krzysztof Kluk, którego doceniono za propagowanie wiedzy przyrodniczej, postępowość w myśleniu o ochronie przyrody i pomnażaniu jej zasobów, a także postawę patriotyczną⁴⁶. Punktem odniesienia dla doboru postaci, których wizerunki wykorzystano w dekoracji na Rynku Kościuszki, są również treści akcentowane w wydawnictwach turystycznych z lat 1972 i 1977 autorstwa Ryszarda Kraśko, który podkreślał rolę Jakuba Raczki-Tabutowicza herbu Łabędź i jego potomków jako założycieli piętnastowiecznego grodu nad rzeką Białą⁴⁷ czy też Piotra Wiesiołowskiego herbu Ogończyk, przodka fundatorów białostockiego kościoła⁴⁸. Szczególnie podkreślane było także znaczenie Jana Klemensa Branickiego i jego finansowego wkładu w uświetnianie miasta⁴⁹.

Obok przedstawień odnoszących się do historii lokalnej, w omawianych dekoracjach występują również nawiązania do dziejów całego kraju, takie jak monety z wizerunkami dawnych władców, przedstawienia historycznych polskich formacji wojskowych czy motyw „XXX” odwołujący się do trzydziestolecia PRL. Do chętnie wybieranych tematów należała także natura, co znalazło wyraz w sięgnięciu po wyobrażenia zwierząt występujących na Podlasiu, szczególnie w pobliskich puszczach. Z przyrodą wiąże się także znaki zodiaku i przedstawienia astrologiczne. Część wykorzystanych motywów odwołuje się również do tradycji rolniczych oraz roli wsi. Uwypuklanie tego typu treści można wiązać z państwowotwórczym charakterem sztuki ludowej w PRL-u, wynikającym z jej rodzimego pochodzenia – ukazywanie

17. Budynek przy Rynku Kościuszki 3, ściana boczna.
Fot. Gabriela Citko

43 A. Sztachelska, *Herb z wyboru*, „Kontrasty”, 3, 1970, nr 7, s. 18.

44 H. Kosieradzki, *Niósł naukę między lud wiejski*, „Kontrasty”, 5, 1972, nr 6, s. 23.

45 A. Sztachelska, *Ambasador polskości*, „Kontrasty”, 5, 1972, nr 9, s. 30.

46 K. Uszyński, *Rad bym kraj ten widzieć uszczęśliwiony*, „Kontrasty”, 4, 5, 1971, nr 5, s. 10; B. Czczuga, *Od Kluka do U'Thanta*, „Kontrasty”, 6, 1971, nr 8, s. 5.

47 R. Kraśko, *Białystok. Informator Turystyczny*, Kraków 1972, s. 8–10; idem, *Białystok*, Warszawa 1977, s. 5–6.

48 Idem, *Białystok. Informator*, s. 11–12.

49 Ibidem, s. 14.

owych treści w tradycyjnej formie miało dużą siłę oddziaływania na społeczeństwo, a zwłaszcza tych jego przedstawicieli, którzy pochodzili ze wsi⁵⁰.

Forma dekoracji na Rynku Kościuszki jest dość tradycyjna. Chociaż znajdują się tam także bardziej awangardowe realizacje, jak na przykład geometryczne motywy na Rynku Kościuszki 3, bliska abstrakcji kompozycja z literami „A” na środkowej kamienicy przy Rynku Kościuszki 17, mozaiki o uproszczonej kompozycji w południowej kamienicy pod tym samym adresem czy wyobrażenia koni na środkowym budynku przy Rynku Kościuszki 13, to zdecydowana większość przedstawień ma charakter zachowawczy, czasem wręcz historyzujący, urozmaicony niekiedy jedynie o abstrakcyjne obramienia i bordiury. Widoczne jest to przede wszystkim w porównaniu z innymi dekoracjami, które udało się zrealizować w ramach akcji dekoratorskiej przeprowadzonej w Białymstoku w latach siedemdziesiątych XX wieku na ówczesnej Alei 1 Maja i przy ulicy Sienkiewicza. Na tej pierwszej, oprócz niezwykle ciekawych i rzadkich sgraffitów reklamowych umieszczonych na wykuszach klatek schodowych bloków o numerach 28, 30, 32, 36⁵¹, na ścianach dwóch zachowanych, przedwojennych kamienic pod numerami 20/1 i 20/3 dostrzec można murale *Plony wiejskie* (1976, Dorota i Jerzy Łabanowscy⁵²) oraz *Gołąbek pokoju* (1976, Dorota i Jerzy Łabanowscy⁵³), które charakteryzują się swobodną kompozycją i dynamicznymi, abstrakcyjnymi tłami. Szczególnie uderzające jest jednak zestawienie realizacji stanowiących główny przedmiot tych rozważań z dekoracjami zrealizowanymi na ulicy Sienkiewicza, gdzie, za wyjątkiem mozaiki z głowami sów pod numerem 24 (lata siedemdziesiąte XX w., Antoni Szymaniuk⁵⁴), motywy figuralne, takie jak znaki zodiaku czy astronomiczne pod numerem 18 (1977, Georgi Andreew⁵⁵) zostały znacznie ograniczone i podporządkowane abstrakcyjnym kompozycjom lub w ogóle nie występują, ustępując abstrakcji kojarzącej się wręcz z op-artem, jak w przypadku dekoracji na budynku pod numerem 6 (1977, Sławomir Turczyński⁵⁶) (il. 18).

Wybór odmiennych środków stylistycznych w realizacjach przy Rynku Kościuszki niewątpliwie świadczy o próbie nawiązania do historycznego charakteru miejsca i każe szukać analogii w innych tego typu dekoracjach realizowanych po roku 1945 w odbudowywanych dzielnicach staromiejskich różnych miast Polski. Najwcześniej, w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XX wieku rozpoczęto akcje dekoratorskie na Głównym Mieście w Gdańsku (1953–1954)⁵⁷, na Starym i Nowym Mieście w Warszawie (1953–1957)⁵⁸, na Starym Rynku

50 A. Kroh, *Osobliwe lata siedemdziesiąte. Wesolego Alleluja, Polsko Ludowa!*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, 1 (292), 2011, s. 112, 114.

51 Ich autorem był Antoni Szymaniuk. Reklamowały one firmę odzieżową WPTO. Do dziś zachowały się jedynie na dwóch blokach przy Alei Piłsudskiego 28 i 30, pozostałe zamalowano podczas prac termomodernizacyjnych w roku 2012. Zob. *Sgraffita bez styropianizacji. Aleja Piłsudskiego*, „Gazeta Wyborcza Białystok”, 14 marca 2012, <<https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/735241,11344359,sgraffita-bez-styropianizacji-aleja-pilsudskiego.html>> (stan na 1.12.2021).

52 M. Pietruszko, *Artystyczne drapanie*, s. 74.

53 Ibidem.

54 Ibidem, s. 71.

55 Ibidem, s. 72.

56 Ibidem.

57 Ikonoografię oraz historię dekoracji omówił Jacek Friedrich (*Odbudowa Głównego Miasta w Gdańsku w latach 1945–1960*, Gdańsk 2015, s. 194–236).

58 P. Giergoń, *Mozaika Warszawska. Przewodnik po plastyce w architekturze stolicy 1945–1989*, Warszawa 2014, s. 42–57.

w Poznaniu (1955)⁵⁹ oraz na Rynku w Lublinie (1954). W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych do tego grona dołączyły Stare Miasto w Olsztynie⁶⁰ oraz Rynek Kościuszki w Białymstoku.

W Gdańsku szczególnie popularne były luźno zestawione motywy nawiązujące do renesansu, w tym zarówno ornamenty o historyzujących formach, jak i przedstawienia zasłużonych postaci tej epoki – Donatella, Dantego czy Szekspira. W gronie wyobrażonych osób znaleźli się także reprezentanci polskiej kultury, nie tylko renesansowej – Mikołaj Kopernik, Jan Kochanowski i Helena Modrzejewska, a także grupa uczujących szlachciców. Poza tym występują tu również przedstawienia marynistyczne odwołujące się do portowych tradycji miasta.

Podobnie jak w Gdańsku, także i w Lublinie zastosowano renesansową ornamentykę oraz przedstawienia wybitnych osób – tym razem przede wszystkim związanych z dziejami miasta, a więc Jana z Lublina, Biernata z Lublina, Sebastiana Klonowica, Wincentego Pola czy Ignacego Kraszewskiego.

Portrety osób ważnych dla historii i kultury lokalnej oraz narodowej można zobaczyć także na warszawskim Starym Mieście, gdzie wyobrażono między innymi Hugona Kołłątaja, Piotra Skargę czy Antoniego Magiera, ponadto występują tam też postaci legendarne, jak warszawski bazyliśzek. Pozostałe przedstawienia prezentują jednak nieco inną tematykę: dominują motywy mieszczańskie, myśliwskie, sielankowe i anegdotyczne. Nietypowe są natomiast dekoracje budynków na Nowym Mieście, cechujące się dużo swobodniejszą kompozycją, która często rozlewa się na całe fasady, oraz niezwyklej doborze przedstawień, wśród których można znaleźć między innymi nokturn (na budynku przy ul. Mostowej 8).

18. Budynek przy ul. Sienkiewicza 6. Fot. Gabriela Citko

59 J. Bielawska-Paczyńska, *Powojenny wystrój plastyczny Starego Rynku w Poznaniu*, w: *Polichromie i sgraffita*, s. 195–208.

60 O odbudowie i powojennej dekoracji Starego Miasta w Olsztynie zob.: „Olsztyński Rocznik Konserwatorski”, 3: *Odbudowa i dekoracje Starego Miasta*, 2016–2017.

Sceny mieszczańskie, jak również motywy fantastyczne i astrologiczne występują także na Starym Rynku w Poznaniu. Szczególnie interesująca jest ponadto dekoracja gmachu Muzeum Archeologicznego, która nawiązuje do funkcji budynku i przedstawia wyobrażenie grodu poznańskiego.

Najpóźniejszą analogię o zbliżonym czasie powstania stanowią natomiast dekoracje na olsztyńskim Starym Mieście, które odróżnia od przywołanych wyżej bardziej uproszczona forma, często przywodząca na myśl przeniesione na ścianę wycinanki. Tematyka przedstawień jest jednak tradycyjna – wciąż występują motywy zaczerpnięte z historii, nawet jeśli ich interpretacja staje się jeszcze bardziej swobodna. W dalszym ciągu w programie dekoracji istotną rolę odgrywają przedstawienia postaci zasłużonych dla regionu, jak Mikołaj Kopernik czy Michał Kajka. Obecne są tu także nawiązania do lokalnych krajobrazów, przyrody i turystyki w postaci płaskorzeźb z jeleniami i ptakami w przejeździe bramnym na ul. Staszica 11/16 czy fryzu sgraffitowego z motywami takimi jak namioty, żaglówki, lasy i zamki, znajdującego się na kamienicy przy ul. Staromiejskiej 6. Pojawiają się wreszcie również motywy ludowe, na przykład postaci w strojach ludowych przy ul. Staromiejskiej 2/5.

Choć wyżej wymienione zespoły powstały w różnych miejscach i w różnym czasie, można uchwycić wspólne dla wszystkich motywy, które pojawiły się także w Białymstoku. Jednym z nich są portretowe popiersia, najczęściej zamknięte w tondzie lub w owalnym polu z dekoracyjną ramą. Dobór postaci był jednak zróżnicowany – w Gdańsku oraz Warszawie wyobrażono osoby o szczególnym znaczeniu dla historii i kultury polskiej lub wręcz europejskiej, podczas gdy w Lublinie, a później także w Olsztynie i Białymstoku ukazano przede wszystkim ludzi, którzy zapisali się w historii miasta i regionu. Czytelne odniesienia do danego miejsca można jednak dostrzec we wszystkich realizacjach – mają one postać opisanych wyżej przedstawień ważnych lokalnych postaci lub wizualnych nawiązań do legend związanych z miastem czy miejscowej fauny i flory, co w Białymstoku jest szczególnie widoczne w przypadku polichromii na kamienicy przy Lipowej 1, gdzie ukazano żubra, symbol puszczy Białowieskiej.

W każdym z przedstawionych zespołów można ponadto odnaleźć elementy historyzujące, jak ornamenty czy przedstawienia strojów. Im realizacja jest późniejsza, tym motywy te są swobodniej potraktowane i ulegają coraz większemu uproszczeniu. O ile na dekoracjach Głównego Miasta w Gdańsku dostrzec można cytaty z Verrocchia⁶¹ i wspomniane już wcześniej ornamenty renesansowe, a kamienicę na Rynku Starego Miasta 27 w Warszawie zdobi sgraffito z pasem słuckim, o tyle w przypadku białostockich i olsztyńskich dekoracji należy mówić raczej o wrażeniu historyczności, przejawiającym się w różnych nawiązaniach, takich jak na przykład stroje postaci czy ornamentalne kartusze.

Podobieństwa pomiędzy białostockimi i starszymi realizacjami zauważalne są wreszcie także w sposobie rozmieszczania dekoracji na fasadach. W przypadku większości omówionych zespołów parter budynku pozostaje pusty⁶², natomiast jego wyższe partie są pokryte dekoracjami, zazwyczaj podporządkowanymi podziałom architektonicznym. Charakteryzuje to także zabytki będące przedmiotem niniejszego artykułu, przy czym dekoracje niekiedy nie tylko podporządkowane są

61 J. Friedrich, *Odbudowa*, s. 214.

62 Wyjątkiem jest np. część dekoracji ulicy Pivnej na Starym Mieście w Warszawie.

podziałom fasad (Lipowa 1 oraz Rynek Kościuszki 13), ale wręcz je imitują, jak na przykład na budynku przy Rynku Kościuszki 5A.

Podsumowując, należy podkreślić, że omawiane dekoracje na Rynku Kościuszki w Białymstoku ze względu na liczne podobieństwa, wynikające zarówno z doboru tematyki, jak i ze sposobu przedstawiania, należy zaliczyć do serii zbliżonych zespołów zrealizowanych w odbudowywanych po drugiej wojnie światowej centrach polskich miast. Ponieważ ten białostocki jest najpóźniejszy z nich, to poprzednie stanowiły dla niego naturalny wzorzec. Oprócz szeregu podobnych motywów, można jednak wskazać także te charakterystyczne dla Białegostoku i niepowtarzalne, takie jak przedstawienia historii miasta za pośrednictwem herbów związanych z różnymi okresami historycznymi czy historii polskiej armii poprzez zaprezentowanie różnych rodzajów wojskowych nakryć głowy. Pomimo że w każdym ze starszych zespołów obecne są elementy nawiązujące do historii, inaczej niż w przypadku podlaskiej realizacji, mają one najczęściej bardziej dosłowny, narracyjny charakter. Niemniej zespół białostocki, podobnie jak pozostałe wzmiankowane przykłady, bez wątplenia wpisuje się charakterem i prezentowanymi treściami w szerszą koncepcję powojennej odbudowy centrów miast. ●